

ANDRZEJ WRZYSZCZ (Lublin)

Prace nad powołaniem gubernialnych urzędów administracyjnych w guberni chełmskiej w latach 1913–1914

Po upadku powstania styczniowego władze carskie zaczęły rozważać możliwość odłączenia od Królestwa Polskiego wschodnich jego części. Na terenach tych znajdowały się po likwidacji w 1875 r. obrządku greckounickiego duże skupiska ludności uznanej formalnie za prawosławną. Intencją caratu było zahamowanie wpływów kultury polskiej i Kościoła katolickiego na miejscowe społeczeństwo, zarówno we wschodnich guberniach Królestwa, jak i na terenie tzw. guberni zachodnich włączonych w wyniku zaborów do Rosji. W ciągu II połowy XIX i na początku XX wieku pojawiło się kilka projektów, które miały doprowadzić do zrealizowania tego celu. Przewidywały one utworzenie nowej guberni chełmskiej, w której przewagę miałyby ludność prawosławną, i wyłączenie jej spod zarządu generał-gubernatora warszawskiego¹. Próby te aż do 1905 roku kończyły się niepowodzeniem. Dopiero ukaz tolerancyjny z 30 X 1905 r., w wyniku którego ok. 200 tys. byłych grekounitów porzuciło prawosławie i przeszło na katolicyzm, spowodował wzmożenie działań zmierzających do wydzielenia Chełmszczyzny ze składu Królestwa Polskiego i utworzenie odrębnej guberni chełmskiej. Rozpatrywano także możliwość wyodrębnienia wschodnich terenów guberni siedleckiej i lubelskiej, które zamieszkiwała w dużej liczbie ludność prawosławną i przyłączenia ich do sąsiednich guberni rosyjskich (grodzieńskiej i wołyńskiej)². W wyniku akcji propagandowej kierowanej przez prawosławnego biskupa chełmskiego Eulogiusza sprawa ta ponownie znalazła się w centrum zainteresowania władz w Petersburgu. Opracowano rządowy projekt ustawy, który został skierowany do Dumy Państwowej w maju 1909 r. Prace legislacyjne w Dumie miały bardzo burzliwy przebieg, ale ostatecznie zakończyły się pełnym sukcesem zwolenników wydzielenia odrębnej guberni

¹ P. Wieczorkiewicz, *Z genezy projektu wydzielenia Chełmszczyzny*, Rocznik Lubelski 1981/1982, t. XXIII/XXIV, s. 112–113, 117–123; M. Wierzbowski, *Sprawa Chełmszczyzny w rosyjskiej Dumie Państwowej*, Przegląd Historyczny 1966, t. LVII, z. 1, ss. 97–100.

² Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL), 1912: nr 122, n. fol., Protokół z narady w sprawie wydzielenia wschodnich powiatów guberni lubelskiej i siedleckiej ze składu Kraju Nadwiślańskiego z 17 XII 1906 r.; KGL, 1897: 3/2 t, k. 9, 13.

chełmskiej³. W maju 1912 r. Duma uchwaliła odpowiednią ustawę, 27 VI zatwierdziła ją Rada Państwa, a 6 VII ustawa ta uzyskała sankcję cesarską. Na mocy jej postanowień likwidacji uległa gubernia siedlecka. Większość jej ziem znalazła się w guberni lubelskiej, duża część przeszła do guberni chełmskiej, a powiat węgrowski przyłączono do guberni łomżyńskiej. Likwidowano równocześnie wszystkie gubernialne urzędy administracyjne w Siedlcach. Siedzibą nowych urzędów miał stać się Chełm. W związku z wyłączeniem guberni chełmskiej spod zwierzchnictwa generał-gubernatora warszawskiego ustanowiono dość skomplikowany tryb nadzoru nad nową jednostką administracyjną. Ustalono także zakres ustawodawstwa obowiązującego na tych terenach i opracowano zmiany w ustroju sądów⁴.

Podstawowym warunkiem realizacji tych postanowień było przeprowadzenie granicy oddzielającej gubernie: chełmską i lubelską. Nadzór nad tymi pracami powierzono ministrowi spraw wewnętrznych. Podstawą prawną akcji delimitacyjnej był artykuł II omawianej ustawy, w którym zamieszczono skład terytorialny nowej guberni chełmskiej. Zastosowana w tym artykule technika legislacyjna okazała się rozwiązaniem bardzo niefortunnym. Ustawa wymieniała bowiem nazwy miast, osad i wsi, a pomijała całkowicie majątki szlacheckie i państwowe⁵. Utrudniało to znacznie prace delimitacyjne. Przygotowania do nich rozpoczęły się już latem 1912 r., ale zasadniczy etap delimitacji miał miejsce w miesiącach luty–sierpień 1913 r. Główną rolę odegrały w nim powołane specjalnie do tego celu komisje delimitacyjne. Były to: komisja międzygubernialna z siedzibą w Warszawie, dwie komisje gubernialne: lubelska i siedlecka i osiem komisji powiatowych (konstantynowska, radzyńska, włodawska, biłgorajska, chełmska, krasnostawska, lubartowska i zamojska). Efektem ich prac było ustanowienie i naniesienie na mapę o dużej skali linii granicznej oddzielającej gubernię chełmską od guberni lubelskiej. 23 VIII 1913 r.

³ Kwestia przygotowywania projektu dotyczącego wyodrębnienia Chełmszczyzny i prac parlamentarnych w rosyjskiej Dumie Państwowej znalazła szerokie odbicie w literaturze historyczno-prawnej. Oprócz w/w pozycji trzeba tutaj przytoczyć: P. Wiczorkiewicz, *Biskup Eulogiusz i oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego*, w: *Historia XIX i XX wieku, studia i szkice*, Ossolineum, Warszawa–Wrocław 1979, s. 86–98; M. Wierchowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, Warszawa 1966, s. 179–204; Z. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej 1906–1909*, Wrocław 1967, ss. 88–98, 164, 181–185; A. Awriech, *Stołypin i trzecia Duma*, Moskwa 1968, ss. 92–150; i in.

⁴ *Ob obrazowanii iz wostocznych czastiej Liublińskiej i Siedleckoj gubernii osoboj Chołmskoj gubernii s izjatiem jeja iz usprawlenija Warszawskiego gienieral-gubernatora*, art. I, III, VI, X–XIII, *Sobranije zakonienij i rasporiazenij prawitelstwa izdawajemoje pri Prawitelstwujuszczem Sienatie*, 4 VII 1912, nr 128, odtąd pierwszy, st. 1120; A. Korobowicz, *Projekt i przygotowania do organizacji sądownictwa w guberni chełmskiej*, *Annles UMCS*, vol. XXXV, sectio G 1988, ss. 183–199; W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna — dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władzy*, Lublin 1977, s. 107; Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918, opracowali: W. Trzebiński (tekst), A. Borkiewicz (mapy), *Dokumentacja geograficzna*, Warszawa 1956, zesz. nr 4, ss. 96–99.

⁵ Art. II i IV ustawy *Ob obrazowanii iz ...*

opublikowano oficjalne zatwierdzenie tej granicy dokonane przez ministra spraw wewnętrznych⁶.

Dopiero od tego momentu możliwe było rzeczywiste funkcjonowanie guberni chełmskiej. Za formalny początek jej istnienia uznaje się datę 14 września 1913 r. Wtedy to rozpoczął oficjalne urzędowanie gubernator chełmski, którym został dotychczasowy gubernator siedlecki A. N. Wołżyn. Od tego też dnia funkcjonowały urzędy administracyjne szczebla gubernialnego podległe Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Były to: m.in. rząd gubernialny, kancelaria gubernatora, gubernialny urząd do spraw włościańskich, gubernialny komitet statystyczny, gubernialny urząd do spraw powinności wojskowej oraz instytucje policyjne. W tym samym czasie rozpoczęły działalność gubernialne urzędy skarbowe podległe Ministerstwu Finansów⁷. Zaplanowano także powołanie Sądu Okręgowego w Chełmie, którego obszar działania miał pokrywać się z terytorium nowej guberni. W sprawach sądowych włączono gubernię chełmską do okręgu sądowego kijowskiej Izby Sądowej, ale pozostawiono prawo materialne, ustrój sądów i zasady postępowania sądowego obowiązujące w Królestwie Polskim. Prace nad szczegółowym projektem organizacji sądownictwa w guberni chełmskiej prowadzone były w Ministerstwie Sprawiedliwości w Petersburgu. W tym samym czasie przewodniczący Sądu Okręgowego w Lublinie N. G. Sierpowski podejmował czynności organizacyjne zmierzające do otwarcia Sądu Okręgowego w Chełmie. Mimo to, odnośna ustawa Dumy Państwowej została uchwalona i zatwierdzona przez cara dopiero w lipcu 1914 r. Przewidywano jej wejście w życie w dniu 14 I 1915 r., ale wybuch I wojny światowej uniemożliwił to i w rezultacie ustawa ta nie została nigdy zrealizowana. Szerzej omawia ten problem A. Korobowicz w artykule *Projekt i przygotowania do organizacji w guberni chełmskiej* opublikowanym w *Annales UMCS*⁸.

Daty 14 września 1913 r. nie należy traktować zbyt rygorystycznie. Faktyczna przeprowadzka urzędów gubernialnych z Siedlec do Chełma trwała dosyć długo. Na przykład przekazywanie budynków państwowych w Siedlcach gubernatorowi lubelskiemu ciągnęło się przez prawie dwa lata. Sytuacja była skomplikowana, gdyż w budynkach, w których miały swoją siedzibę urzędy podlegające Ministerstwu Spraw Wewnętrznych znalazły także lokalizację instytucje podległe Ministerstwu Finansów oraz rosyjska biblioteka publiczna. Pertraktacje w sprawie przekazania tych budynków przedstawicielom gubernatora lubelskiego rozpoczęły się już w listopadzie 1913 r., ale ostatnie budynki

⁶ Przebieg prac delimitacyjnych został omówiony w: *Annales UMCS*, 1991, Sectio G, vol. XXXVIII, 23, ss. 315–327, A. Wrzyszczyk, *Delimitacja guberni chełmskiej (1912–1914)*.

⁷ *Ob ustanowlenii sztatow Chołmskich gubernińskich uczrieźdienij Ministerstwa Wnutriennich Dieł i Chołmskago gorodskogo policiejskago uprawlienija*, art. II, III, XI, *Sobranije zakonienij i rasporiaženij prawitielstwa izdawajemoje pri Prawitielstwujuščem Sienatie*, 28 VII 1913, nr 161, otdiel pierwyj, st. 1495; W. Śladkowski, *Wstęp do inwentarza Chełmskiej Izby Skarbowej*, APL, s. 1.

⁸ A. Korobowicz, op. cit., ss. 186, 188–198.

(zajęte przez mieszkanie gubernatora i archiwum) gubernator chełmski przekazał dopiero w kwietniu 1915 r. Aż do tej chwili otrzymywał on z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych środki finansowe na ich utrzymanie. Władze centralne w Petersburgu też nie od razu przyjęły do wiadomości zmiany terytorialne, które zaszyły na zachodzie imperium. Jeszcze w listopadzie 1913 r. wysyłano pisma urzędowe na adres gubernatora siedleckiego, a nie chełmskiego⁹.

Mimo że okres czasu pomiędzy uchwaleniem ustawy a początkiem funkcjonowania guberni był dosyć długi (14 miesięcy), niewiele brakowało, aby ten ostatni termin uległ przesunięciu. Okazało się, iż przygotowania do wprowadzenia w życie postanowień ustawy z 6 VII 1912 r. przebiegają zbyt wolno. Wspomniane powyżej prace graniczne zakończone zostały wprawdzie na czas, ale warto zaznaczyć, że był to dopiero pierwszy z kilku etapów delimitacji. O wiele większe trudności pojawiły się w trakcie przygotowań do przejęcia przez miasto Chełm roli stolicy guberni. Już w lutym 1911 r. generał-gubernator warszawski polecił gubernatorowi lubelskiemu zebranie danych na temat budynków państwowych w Chełmie, które mogłyby stanowić siedziby instytucji gubernialnych. Rozkazał także, aby opracowano informacje o działkach ziemi, na których można zbudować budynki dla tych urzędów, które nie będą rozlokowane w już istniejących gmachach. Interesowała go również przybliżona kwota wydatków na nabycie ziemi, budowę, czy przebudowę budynków. Gubernator lubelski przekazał te dyspozycje naczelnikowi powiatu chełmskiego. Ten ostatni sporządził dość obszerną notatkę, z której wynikało, że budynków państwowych mogących pomieścić urzędy gubernialne właściwie w Chełmie nie było¹⁰. W tej sytuacji istniały tylko dwa wyjścia. Należało wybudować cały szereg gmachów, albo wynajmować odpowiednie pomieszczenia od mieszkańców Chełma. Władze rosyjskie zdecydowały się na to pierwsze rozwiązanie. Powołano specjalną komisję z pomocnikiem generał-gubernatora warszawskiego A.O. Essenem na czele, która nadzorować miała prace zmierzające do przeniesienia stolicy guberni z Siedlec do Chełma. Zastępcą Essena został gubernator lubelski E.W. Mienkin, a członkami byli między innymi gubernator siedlecki A.N. Wołżyn i jego zastępca wicegubernator A.I. Fułlon. Skład komisji świadczy o wadze, jaką przywiązywały władze carskie do jak najszybszego załatwienia tej sprawy. Projektowano wzniesienie budynków, które miały być siedzibami następujących instytucji: rządu gubernialnego, kancelarii gubernatora i jego mieszkania, gubernialnego urzędu do spraw włościańskich, więzienia gubernialnego, sądu okręgowego, izby skarbowej, drukarni, mieszkania dla policmajstra itd. Były to więc plany, które przewidywały powstanie ponad dwudziestu budowli (obok głównych gmachów

⁹ Korespondencja między gubernatorem lubelskim i chełmskim w sprawie przekazania budynków państwowych w Siedlcach znajduje się w: APL, Rząd Gubernialny Lubelski (RGL), B I, 1914: nr 24, n. fol.; Pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do gubernatora siedleckiego z 13 XI 1913 r., nr 44459, APL, Kancelaria Gubernatora Chełmskiego, (KGCh), nr 1, n. fol.

¹⁰ APL, KGL, 1911: nr 58, k. 1–12.

zamierzano wznieść także budynki pomocnicze)¹¹. Dla tak szerokich inwestycji należało przygotować odpowiednie tereny budowlane. Początkowo rozważano możliwość wykupienia przez państwo części prywatnego folwarku. Negatywna opinia urzędników powiatowych w Chełmie spowodowała, że porzucono ten zamiar. Ostatecznie magistrat Chełma przeznaczył część miejskiego pastwiska pod zabudowę i tam właśnie rozpoczęto pierwsze prace budowlane¹². Żadnego z gmachów nie udało się oddać do użytku przed ewakuacją władz w 1915 r. Najbardziej zaawansowane były roboty przy budynku rządu gubernialnego i pałacu gubernatora oraz przy gmachu izby skarbowej. Kłopoty związane z wyznaczeniem terenów budowlanych miały dla Chełma także pozytywne skutki. Władze rosyjskie spojrzały głębiej na potrzeby rozwijającego się miasta i zgodziły się na rozszerzenie jego granic administracyjnych (kilka wsi i majątków m.in. Pilichonki)¹³. Środki finansowe na prace budowlane pochodziły ze skarbu państwa. Zatwierdziła to Duma Państwowa, a ich wydatkowanie nadzorował minister spraw wewnętrznych. Były to kwoty rzędu kilkuset tysięcy rubli rocznie. Trudności ze wzniesieniem gmachów urzędowych sprawiły, iż rozpoczęcie funkcjonowania guberni chełmskiej od dnia 14 IX 1913 r. stało pod dużym znakiem zapytania. W Ministerstwie Spraw Wewnętrznych opracowano projekt związanych z tym wydatków, uwzględniający kwoty za wynajęcie lokali w Chełmie, koszty remontu tych lokali i wydatki z tytułu przeprowadzki urzędów z Siedlec do Chełma (opłaty komunikacyjne itp.). Ostatecznie wskutek nacisków władz z Petersburga termin 14 IX 1913 r. wyznaczony przez Dumę został dotrzymany¹⁴.

Mimo opisanych powyżej trudności spowodowanych przedłużaniem się prac delimitacyjnych i robót budowlanych w Chełmie warunki, w jakich przyszło urzędom gubernialnym rozpoczynać działalność można uznać za całkiem dobre. Przede wszystkim dlatego, że ustawa z 23 VI 1912 r. nie przewidywała żadnych radykalnych zmian w zakresie ustroju organów administracyjnych. Urzędy gubernialne w nowej guberni miały w dalszym ciągu funkcjonować w oparciu o przepisy prawne obowiązujące w Królestwie Polskim. Precyzowała to dokładnie ustawa Dumy Państwowej z 7 VI 1913 r. o ustanowieniu etatów chełmskich urzędów gubernialnych. Utrzymywała ona w mocy większość przepisów, na podstawie których funkcjonowała administracja w Siedlcach i innych guberniach Królestwa Polskiego. Najistotniejsze zmiany dotyczyły sytuacji urzędników rosyjskich zatrudnionych w guberni

¹¹ Ibid., k. 60–70, 72–75; KGL, 1897: nr 3/2t, k. 17, 18.

¹² APL, KGL, 1911: nr 58, k. 19–33, 37–44, 47–49, 111–119.

¹³ B. Zimmer, *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa, Kraków 1974, s. 139; APL, RGL, A I, 1913: nr 139, n. fol., Pismo Chełmskiego Rządu Gubernialnego do Lubelskiego Rządu Gubernialnego z 28 XI 1913 r., nr 1403 i odpowiedź na nie z 21 XI 1913 r., nr 19644.

¹⁴ APL, RGL, B I, 1912: nr 145a, n. fol., Pismo z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych do gubernatora lubelskiego z 23 VII 1912 r. nr 19541; RGL, A I, 1913: nr 130, n. fol., Prywatny list gubernatora siedleckiego A.N. Wołżyna do ówczesnego gubernatora lubelskiego A.I. Kiełpowskiego z 6 IX 1913 r.; KGCh, nr 256, n. fol., Projekt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przedstawiony Dumie Państwowej z 28 VI 1913 r., nr 17814.

chełmskiej. Odebrano im mianowicie specjalne dodatki pieniężne, które przysługiwały urzędnikom Rosjanom w Królestwie Polskim. Zmieniły się także możliwości korzystania z przepisów emerytalnych. Natomiast struktura organów administracyjnych, ich kompetencje i sposób urzędowania nie uległy żadnym istotnym zmianom i dlatego szczegółowe omawianie tego problemu wydaje się niecelowe¹⁵; tym bardziej że obsada kadrowa urzędów nie różniła się prawie wcale od analogicznej obsady w guberni siedleckiej. Już ustawa z 6 VII 1912 r. sugerowała, że urzędnicy organów administracyjnych szczebla gubernialnego z guberni siedleckiej mogą znaleźć zatrudnienie w Chełmie. Przyszłość pokazała, że sugestie te spełniono aż nazbyt gorliwie. Spośród całej rzeszy urzędników szczebla gubernialnego, którzy służbowo podlegali bezpośrednio gubernatorowi siedleckiemu, niewielu tylko nie znalazło pracy w urzędach gubernialnych nowej guberni. Pozostali zachowali swoje stanowiska i przydziały czynności. Podobnie wyglądała sprawa zatrudnienia pracowników Siedleckiej Izby Skarbowej w instytucji o tej samej nazwie w Chełmie¹⁶.

Niewątpliwym atutem urzędników chełmskich był fakt, że przyszło im działać na znanym już sobie terenie, gdyż duża część guberni chełmskiej stanowiła przed 1913 r. terytorium guberni siedleckiej. Nie można tego powiedzieć o miejscowościach, gminach i powiatach, które przeszły spod zarządu gubernatora lubelskiego, ale i w tym przypadku wcześniejsze zestawienia statystyczne urzędników lubelskich opracowywane w związku z kolejnymi projektami wydzielania Chełmszczyzny mogły stanowić doskonały materiał poznawczy. Kilkakrotne próby wydzielania miały dość podobny scenariusz. Wśród wyższych urzędników rosyjskich zainteresowanych tym problemem tworzyły się dwie frakcje: zwolenników i przeciwników (wśród tych ostatnich znajdowali się zawsze generał-gubernatorzy warszawscy — z wyjątkiem P. Szuwałowa). Dla poparcia swego stanowiska frakcje te starały się zgromadzić odpowiednie dane statystyczne. W Kancelarii Gubernatora Lubelskiego istniał specjalny, obszerny poszyt akt, w którym gromadzono dokumenty związane z próbami wydzielania Chełmszczyzny, a także akta dotyczące kwestii unickiej na terenie guberni lubelskiej¹⁷. Po roku 1906 liczba tych poszytów rośnie. Akcja rozpoczęta w 1905 r. przez biskupa Eulogiusza była prowadzona już na drodze urzędowej przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych od 1906 r.¹⁸ W ramach przygotowywania rządowego projektu wyodrębnienia Chełmszczyzny gromadzono bardzo szczegółowe dane, które miały stanowić uzasadnienie tego projektu. Opracowywano na przykład statystykę ilości ziemi, która znajdowała się w rękach rosyjskich (ziemie państwowe, klasztorne, cerkiewne, majoraty, ziemie chłopskie zakupione przy pomocy

¹⁵ Pewną modyfikacją było utworzenie w Chełmskim Rządzie Gubernialnym dodatkowo wydziału budowlanego. Art. III, V, VI ustawy *Ob ustanowieniu sztatow...*; B. Zimmer, op. cit., s. 139.

¹⁶ Art. VII ustawy *Ob obrazowaniu iz...*; APL, Rząd Gubernialny Siedlecki (RGS), nr 29, k. 39; W. Śladkowski, op. cit., s. 1.

¹⁷ APL, KGL, 1897: nr 3/2t; P. Wieczorkiewicz, *Z genezy...*, s. 117–123.

¹⁸ M. Wierzchowski, *Sprawa Chełmszczyzny...*, s. 100–101.

Banku Włościańskiego). Władze zainteresowane były także liczbą rosyjskich bibliotek w poszczególnych powiatach. Podobne zestawienia statystyczne dotyczyły rosyjskich szkół, szpitali i zakładów dobroczynnych. Opracowywano także spisy ludności miasta Chełma z uwzględnieniem przynależności wyznaniowej mieszkańców. Podobne dane sporządzono też dla pozostałych terenów, przy czym były one bardziej szczegółowe, gdyż uwzględniały zmiany w ilości wyznawców prawosławia i rzymskich katolików spowodowane ukazem tolerancyjnym z 30 X 1905 r. Dostarczono także informacje dotyczące długości szos, dróg gruntowych i linii kolejowych w poszczególnych powiatach. Bardzo dużo uwagi poświęcono sprawie obciążeń podatkowych w gminach i pojedynczych miejscowościach w przeliczeniu na 1 morgę. Sporządzono też spis wszystkich urzędników z uwzględnieniem ich przynależności wyznaniowej¹⁹. W pierwszej połowie 1913 r. pod przewodnictwem gubernatora lubelskiego A.I. Kiełepowskiego trwały prace nad przygotowaniem projektu zmian nazw geograficznych polskich na rosyjskie. Argumentowano to tym, iż nazwy geograficzne tych terenów były pierwotnie ruskie. Dopiero pod wpływem wielowiekowej polonizacji przybrały polskie brzmienie. W pracach tych szczególną rolę odegrali przedstawiciele duchowieństwa prawosławnego i rosyjskiej administracji oświatowej²⁰.

Wszystkie te dane opracowywali naczelnicy powiatów i wysyłali je do Kancelarii Gubernatora Lubelskiego. Dla władz nowej guberni chełmskiej mogły być one o tyle cenne, że dotyczyły nie całej guberni lubelskiej, ale tylko terenów przewidzianych do wydzielienia w projekcie rządowym przedstawionym Dumie. Materiały te wymagały niewielkiego uzupełnienia, gdyż ustawa z 6 VII 1912 r. rozszerzyła nieco obszar guberni chełmskiej w stosunku do projektu rządowego²¹.

Sporo informacji o nastrojach ludności guberni chełmskiej mogły dostarczyć także zbierane skrzętnie wiadomości będące odbiciem polemiki prasowej, literackiej i naukowej pomiędzy Rosjanami, Polakami i Ukraińcami w kwestii wyodrębnienia Chełmszczyzny. Powstało wówczas wiele publikacji książkowych, które starały się w sposób naukowy uzasadnić racje jednej i drugiej strony²².

¹⁹ Prezentowane dane statystyczne zawarte są w raportach naczelników i komisarzy do spraw włościańskich następujących powiatów: chełmskiego, tomaszowskiego, hrubieszowskiego, zamojskiego i biłgorajskiego. APL, KGL, 1897: nr 3/2t, k. 67–70, 89–110; KGL, 1910: nr 19t, k. 1–51; KGL, 1911: nr 62, n. fol.; KGL, 1912: nr 52, n. fol.; Komisarz do spraw włościańskich powiatu konstantynowskiego (K.Konst.), nr 16a, n. fol.

²⁰ APL, KGL, 1913: nr 90, n. fol.

²¹ L. Płochocki [L. Wasilewski], *Chełmszczyzna i sprawa jej oderwania*, Kraków [ok. 1913], s. 30; L. Wasilewski, *Dzieje męczeńskie Podlasia i Chełmszczyzny*, Kraków 1916, s. 47–48.

²² H. Wiercieński, *W sprawie wydzielienia Chełmszczyzny*, Warszawa 1910; Tenże, *Jeszcze z powodu wydzielienia Chełmszczyzny*, Kraków 1913; L. Dymśza, *Sprawa chełmska*, Warszawa 1911; S. Dziewulski, *Statystyka projektu rządowego o wyodrębnieniu Chełmszczyzny w świetle krytyki*, Warszawa 1910; W.A. Francew, *Karty ruskogo i prawosławnego nasielienija Chołmskoj Rusi s statisticzeskimi tablicami k nim*, Warszawa 1908; I. Soniewickij, *Chołmszczina. Oczerki proszlogo*, Peterburg 1912, M. Hruszewskij, *Oswobożdienije Rossii i ukraińskij wopros*, S. Petersburg 1907 i in.

dyskusja prasowa, organizowano też akcje społeczne, które miały być wyrazem poparcia miejscowej ludności. Urzędy guberni lubelskiej starały się te akcje kontrolować. Wśród materiałów archiwalnych zachowanych w zespole Kancelarii Gubernatora Lubelskiego w Archiwum Państwowym w Lublinie można znaleźć sporo informacji o organizowanych przez społeczeństwo polskie próbach protestu przeciwko wydzieleniu Chełmszczyzny. Na przełomie 1911 i 1912 roku miała miejsce akcja „żałoby narodowej”. Polegała ona na bojkotowaniu przez Polaków balów i zabaw karnawałowych. Ulotki wzywające do takiego zachowania sugerowały również mobilizację sił duchowych narodu poprzez wzmożenie modlitw o utrzymanie Chełmszczyzny w granicach Królestwa Polskiego. Mimo że autorzy ulotek odżegnywali się od jakichkolwiek czynnych wystąpień przeciw caratowi, akcja ta była pilnie śledzona przez policję, a animatorzy tego ruchu poddawani byli represjom policyjnym. Gubernator lubelski był także dokładnie poinformowany, w których kościołach odmawiano modlitwy o niewydziałanie Chełmszczyzny wiosną 1909 r. Trzeba podkreślić, że władze rosyjskie były wyraźnie przewrażliwione, jeżeli chodzi o zasięg polskich działań na terenach przewidzianych do wyodrębnienia. Sprawdzano dokładnie każdą pogłoskę. Podejrzewano na przykład, że Polacy masowo wykupują nieruchomości na terenie Chełma i innych miast. W prasie petersburskiej pojawiły się informacje, iż polscy właściciele ziemscy zrywają umowy dzierżawne z chłopami wyznania prawosławnego i ponownie zawierają te umowy tylko z Polakami i katolikami. Generał-gubernator warszawski niepokoił się ulotkami „Ukraińskiej Gromady” i akcją zbierania pieniędzy wśród polskich ziemian. Ofiary te miały być przekazywane do Petersburga i zużyte na agitację przeciw wydzieleniu Chełmszczyzny. Wszystkie te informacje okazały się nieprecyzyjne i nie znalazły potwierdzenia w raportach naczelników powiatów. Trzeba bezstronnie przyznać, że władze rosyjskie interesowały się także propagandą strony rosyjskiej. Sprawdzano, czy gazety prawosławne nie zawierają tekstów antypolskich i antykatolickich. Dyskretnie zbierano informacje o przebiegu wizyt rosyjskich posłów nacjonalistycznych na terenach przewidzianych do wyodrębnienia²³. Nie można ze stuprocentową pewnością stwierdzić, czy powyższe materiały gromadzone przez Kancelarię Gubernatora Lubelskiego były dostępne analogicznemu urzędowi w Chełmie. Wydaje się to jednak wysoce prawdopodobne, gdyż różne urzędy obydwu guberni współpracowały ze sobą bardzo sprawnie, przekazując dokumenty w sprawach, które podlegały nowym władzom po zmianach terytorialnych. Akcja przekazywania dokumentów zostanie omówiona w dalszej części pracy.

Na pewno natomiast dostępne były władzom gubernialnym w Chełmie wyniki prac zespołu kierowanego przez senatora S. E. Kryżanowskiego. Na podstawie danych zgromadzonych przez lokalnych urzędników zespół przygo-

²³ Omawiane materiały archiwalne znajdują się w różnych poszytach zespołu Kancelaria Gubernatora Lubelskiego. APL, KGL, 1907: nr 18t, k. 195–223, 259–270; 1909: nr 10t, n. fol.; 1909: nr 12t, k. 1–53; 1911: nr 14t, n. fol.; 1911: nr 58, k. 126–127, 129–140, 143–166.

tował kompleksowy program przedsięwzięć, które zagwarantować miały skuteczną realizację likwidacji wpływów polskich i katolickich na terenie Chełmszczyzny. Program ten obejmował zadania z zakresu oświaty, nauki i kultury, formułował postulat likwidacji serwitutów na warunkach korzystnych dla chłopów, przewidywał większą aktywność Banku Włościańskiego w celu zaspokojenia głodu ziemi wśród bezrolnych i małorolnych ruskich chłopów, a także widział możliwość rozszerzenia na obszar Chełmszczyzny działalności prywatnych banków ziemskich istniejących w guberniach rosyjskich. Bardzo ważna była też propozycja stworzenia w guberni chełmskiej samorządu miejskiego i ziemskiego, ale pod tym warunkiem, że interesy ludności rosyjskiej będą całkowicie zabezpieczone. Te i inne jeszcze, bardziej szczegółowe postulaty były konsultowane z zainteresowanymi urzędami i instytucjami centralnymi i lokalnymi. W konsultacji tej wzięły udział: Ministerstwo Finansów, różne wydziały Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Wojny, Oberprokurator Najświętszego Synodu, prawosławny biskup lubelski i chełmski Eulogiusz, gubernatorzy: lubelski, siedlecki i grodzieński. Następnie przedstawiono te propozycje międzyresortowej komisji stworzonej w celu koordynacji prac ustawodawczych dotyczących Chełmszczyzny²⁴. Władze gubernialne w Chełmie były więc w tej dobrej sytuacji, że miały nakreślony długofalowy plan działania, co więcej plan ten był stosunkowo łatwy do zrealizowania dzięki uzgodnieniu jego podstawowych założeń, a niekiedy wręcz drobnych szczegółów z zainteresowanymi instytucjami centralnymi w Petersburgu. Urzędy gubernialne w Chełmie usiłowały te założenia wprowadzić w życie. Przykładem może być kwestia zmiany nazw geograficznych. O przygotowywaniu takiego projektu pod kierownictwem gubernatora lubelskiego A.I. Kielepowskiego już wspominałem. W propozycjach dla międzyresortowej komisji przygotowanych przez zespół A. Kryżanowskiego potraktowano ten problem bardziej kompleksowo, gdyż zaplanowano tu zmiany nazw geograficznych również na terenie guberni siedleckiej i grodzieńskiej. Gubernator chełmski nie wprowadził tych nowych nazw w życie, gdyż do tego potrzebne było zatwierdzenie ministra spraw wewnętrznych, ale rozpoczęto przygotowania do wydania nowej mapy guberni chełmskiej, na której widniałyby już zmienione nazwy geograficzne²⁵. Pierwsze miesiące funkcjonowania urzędów gubernialnych raczej nie były okresem, w którym można było dokonać radykalnych zmian w sposobie zarządzania gubernią. Najpierw należało przejąć faktyczną władzę nad jednostkami administracyjnymi, które weszły w skład guberni chełmskiej. Aby to urzeczywistnić, trzeba było dysponować aktami archiwalnymi dotyczącymi tych terenów. Akcja przekazywania dokumentów pomiędzy urzędami gubernialnymi różnych guberni roz-

²⁴ Sprawka o przedłożonych mieroprijatijach w otnoszenii Chołmskoj gubernii, Petersburg 1912.

²⁵ Ibidem, s. 3, 23–25; APL, KGCh, nr 2, n. fol., Pismo Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 2 VI 1914 r. do gubernatora chełmskiego, nr 16179 i Pismo Chełmskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 22 VI 1914 r., nr 2829.

poczęła się już w sierpniu 1913 r. Rząd Gubernialny Siedlecki przysyłał akta dotyczące terenów, które znalazły się w guberni lubelskiej do Rządu Gubernialnego Lubelskiego. Od 14 września 1913 r. stroną w tej korespondencji stały się urzędy gubernialne chełmskie. Przekazywały one akta dotyczące powiatu węgrowskiego gubernialnym urzędom guberni łomżyńskiej. Natomiast w kontaktach z Lublinem doszło do obustronnej wymiany akt. Trzeba przyznać, że wymiana ta przebiegała dość sprawnie. W obopólnym interesie leżało, aby dokumenty potrzebne nowym władzom gubernialnym znalazły się jak najszybciej w miejscu przeznaczenia. Mimo dobrej współpracy wymiana akt znacznie się przeciągała i w dużym stopniu utrudniała normalne funkcjonowanie urzędów. Największe nasilenie tej akcji przypadło na ostatnie miesiące 1913 r. i pierwsze miesiące 1914 r., ale korespondencja w tej sprawie trwała jeszcze w 1915 r. i należy przypuszczać, że przerwała ją dopiero konieczność ewakuacji urzędów w głąb Rosji²⁶.

Bardzo uciążliwe były dla Kancelarii Gubernatora Chełmskiego i dla Chełmskiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich liczne pytania kierowane przez inne urzędy i instytucje dotyczące przynależności terytorialnej poszczególnych wsi, folwarków czy działek leśnych. Skomplikowany przebieg granicy gubernialnej, która na dodatek zburzyła dotychczasowy system podziału terytorialnego na powiaty i gminy spowodował w tej kwestii bardzo duży chaos. Przez długi czas Kancelaria Gubernatora Chełmskiego i Chełmski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich mogły z całkowitą pewnością udzielać odpowiedzi tylko co do przynależności gubernialnej spornych terenów²⁷. Podział guberni na powiaty i gminy trzeba było dopiero ustanowić. Zgodnie z ustawą z 6 VII 1912 r. należało to do kompetencji ministra spraw wewnętrznych, który za pośrednictwem generał-gubernatora warszawskiego nadzorował działalność wspomnianych już komisji delimitacyjnych. Po dniu 14 IX 1913 r. zmienił się nieco ich skład. Zamiast zlikwidowanej komisji gubernialnej siedleckiej powołano komisję chełmską. Struktura i kompetencje pozostałych komisji nie uległy zmianie. W ciągu następnych kilku miesięcy komisje delimitacyjne realizowały dwa podstawowe zadania: ustanowienie w terenie wyznaczonej poprzednio tylko na mapie granicy gubernialnej oraz przeprowadzenie nowego podziału terytorialnego wewnątrz guberni chełmskiej obejmującego powiaty i gminy. To pierwsze zadanie polegało na ustawieniu odpowiednich słupów granicznych w miejscach przecięcia linii granicznej

²⁶ Korespondencję dotyczącą przekazywania dokumentów pomiędzy organami gubernialnymi guberni siedleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej i chełmskiej można znaleźć między innymi w: APL, RGS, nr 1496, k. 1–17; Rząd Gubernialny Chełmski, nr 343, n. fol.; Chełmski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich (ChGUSWi), nr 1, n. fol.; RGL, A I, 1914: nr 35, n. fol.; RGL, A I, 1913: nr 139, n. fol.; RGL, A III, 1913: nr 72, n. fol.; RGL, A III, 1913: nr 74, n. fol.; RGL, A III, 1913: nr 193, n. fol.; RGL, B I, 1913: nr 333, n. fol.; RGL, B I, 1914: nr 31, n. fol.; RGL, WP IV, 1914: nr 19, n. fol. i in.

²⁷ Pisma różnych urzędów i instytucji zawierające wątpliwości terytorialne można znaleźć między innymi w: APL, KGCh, nr 2, n. fol.; ChGUSWi, nr 3, k. 52; Komisarz do spraw włościańskich powiatu chełmskiego, nr 34, n. fol.

z drogami I i II kategorii oraz w innych przewidzianych do tego punktach. Akcję tę prowadziły komisje powiatowe. Bezpośredni nadzór nad nimi sprawował gubernator lubelski. Decyzja taka zapadła na spotkaniu gubernatorów chełmskiego i lubelskiego z generał-gubernatorem warszawskim w Warszawie. Mimo to, aż do końca października 1913 r. władze gubernialne w Chełmie wydawały polecenia w tej kwestii komisjom powiatowym. Przyczyna tego stanu rzeczy była dość błaha. W związku z nieobecnością gubernatora chełmskiego Wołżyna zastępował go wicegubernator Fułton, który nic nie wiedział o uzgodnieniach warszawskich. Do wyjaśnienia tych nieporozumień przyczyniła się Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego zaniepokojona finansowymi żądaniami wicegubernatora Fułtona. Większość słupów granicznych ustawiono w listopadzie i grudniu 1913 r., ale w niektórych miejscach było to niemożliwe ze względu na złe warunki atmosferyczne. Ostatecznie akcja ta zakończyła się dopiero na początku czerwca 1914 r.²⁸

Niezbyt szczęśliwie przebiegała też realizacja drugiego zadania. Władze gubernialne w Chełmie chciały jak najszybciej przeprowadzić podział terytorialny. Opierając się na projektach nowego składu powiatów i gmin opracowanych już latem 1912 r. przez naczelników powiatowych, chełmska komisja gubernialna wydała postanowienie w tej sprawie na posiedzeniu w dniu 23 XI 1913 r. Nie czekając na wymagane ustawą z 6 VII 1912 r. zatwierdzenie ministra spraw wewnętrznych gubernator chełmski polecił naczelnikom powiatów przejmowanie władzy na terenach, które miały podlegać ich kompetencji. Był to krok przedwczesny. Przewidywany w postanowieniu komisji podział terytorialny wzbudził mnóstwo kontrowersji. Organy administracyjne różnych szczebli zostały wręcz zasypane olbrzymią ilością skarg, prośb i zażaleń. Podania te dotarły aż do Petersburga i spowodowały interwencję ministra spraw wewnętrznych. Postanowienie komisji z 23 XI 1913 r. pozbawiono mocy prawnej. Polecono ponowne opracowanie podziału administracyjnego guberni z uwzględnieniem słuszych postulatów miejscowej ludności. W północnych powiatach guberni doprowadziło to do dużego chaosu. Gminy: Żerocin, Szóstka i Zahajki włączono pierwotnie do powiatu konstantynowskiego. Władze powiatowe bardzo szybko przejęły nadzór nad tymi gminami. Wkrótce okazało się jednak, że protesty samorządów gminnych Żerocina, Zahajek i Szóstki zostały uwzględnione. Kolejne postanowienie chełmskiej komisji gubernialnej z 23 III 1914 r. włączało te tereny do powiatu bialskiego. Formalnie akcja ustanawiania nowego podziału administracyjnego w guberni chełmskiej zakończyła się postanowieniem ministra spraw wewnętrznych z 10 VII 1914 r. W praktyce jednak protesty społeczności wiejskiej trwały w dalszym ciągu. Do różnych organów administracyjnych wpływały kolejne podania i prośby. Kres tej akcji położyła dopiero decyzja ministra spraw

²⁸ Art. IV ustawy *Ob obrazowaniu iz...*; Pismo Kancelarii Generał-Gubernatora Warszawskiego do gubernatora lubelskiego z 27 X 1913 r., nr 4549 i odpowiedź na nie z 4 XI 1913 r., nr 7151. APL, Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich, nr 300, n. fol. i nr 301, k. 377–414; ChGUSWi, nr 5, k. 35–36; A. Wrzyszczy, op. cit., s. 14–15.

wewnętrznych z 13 XI 1914 r. zakazująca przeprowadzania dalszych zmian w podziale administracyjnym aż do momentu zakończenia wojny²⁹.

Ten długi stan niepewności wpływał bardzo niekorzystnie na autorytet władz gubernialnych. Być może dlatego ich funkcjonowanie pozostawiało wiele do życzenia. Do negatywnych i pozytywnych czynników wpływających na sprawność administracji, które charakteryzowano powyżej, dodać jeszcze można specyficzną sytuację guberni chełmskiej po wybuchu I wojny światowej. Od początku działań zbrojnych Chełmszczyzna stanowiła zaplecze frontu. Siłą rzeczy sprawy związane z zaopatrzeniem wojska, mobilizacją były kwestiami priorytetowymi i spychały na dalszy plan zwykłe czynności administracyjne urzędników gubernialnych. Poza tym pamiętać należy, że nad urzędami guberni chełmskiej ciągle wisiało widmo ewakuacji. Pierwsze poważne zagrożenie miało miejsce już w sierpniu 1914 r. Administracja na terenie guberni chełmskiej postawiona została w stan gotowości. Na krótki okres czasu niektóre urzędy nawet ewakuowano. To realne zagrożenie ewakuacją wywarło niewątpliwie piętno na funkcjonowaniu administracji. Ostatecznie ewakuacja nastąpiła w czerwcu 1915 r. Od tego momentu chełmskie urzędy gubernialne działały w głębi Rosji³⁰.

Ocena krótkiego, niespełna dwuletniego okresu funkcjonowania urzędów gubernialnych w Chełmie nie jest łatwa i powinna być dokonana w oparciu o szerszy materiał archiwalny. Na podstawie przedstawionych powyżej faktów można stwierdzić, że realizacja ustawodawstwa dotyczącego wydzielenia guberni chełmskiej przebiegała powoli i wymagała pokonania wielu przeszkód. Trudności te są całkowicie zrozumiałe, jeśli wziąć pod uwagę skomplikowany charakter zadań, które stanęły przed urzędnikami. Powierzono im zorganizowanie administracji w nowej guberni nie tylko na szczeblu gubernialnym, ale także powiatowym i gminnym. Pamiętać należy także, iż działali oni pod presją opinii publicznej, gdyż ustawa o wydzieleniu Chełmszczyzny zantagonizowała miejscowe społeczeństwo. Mimo to wydaje się, że ustawodawstwo dotyczące wyodrębnienia guberni chełmskiej zostałoby stopniowo zrealizowane w ciągu następnych miesięcy czy lat, gdyby nie konieczność ewakuacji w czerwcu 1915 r. Otwarte natomiast pozostaje pytanie, czy realizacja tych przepisów spowodowałaby osiągnięcie celu politycznego caratu, a więc czy doprowadziłaby rzeczywiście do zahamowania wpływów kultury polskiej i Kościoła katolickiego na tych terenach, a w dalszej kolejności, czy nastąpiłaby russyfikacja ludności zamieszkującej gubernię chełmską.

²⁹ Protokół z posiedzenia chełmskiej delimitacyjnej komisji gubernialnej z 23 XI 1913 r., Protokół z posiedzenia tejże komisji z 23 III 1913 r., Pismo ministra spraw wewnętrznych do gubernatorów z 13 XI 1914, nr 81. APL, KGCh, nr 2, n. fol.; Kancelaria Gubernatora Siedleckiego, nr 941a, k. 1–90; ChGUSWi, nr 5, k. 60; K.Konst., nr 16a, n. fol.; A. Wrzyszczyk, *Samorząd gminny a zmiany granic administracyjnych w Królestwie Polskim*, Samorząd Terytorialny 1991, nr 4, s. 44–46.

³⁰ W. Ćwik, J. Reder, op. cit., s. 115; W. Śladkowski, op. cit., s. 3; Tenże, *Wstęp do inwentarza Chełmskiego Urzędu Gubernialnego do Spraw Włościańskich*, APL, s. 3–4; APL, KGCh, nr 266, k. 51–53, 57.